

**Клименко М.О.
Герасимчук З.В.
Клименко О.М.
Клименко Л.В.**

РОЗВИТОЛОГІЯ

Підручник

Стереотипне видання

**Херсон
ОЛДІ-ПЛЮС
2018**

УДК 330.342
ББК 65.013
К49

*Копіювання, сканування, запис на електронні носії і
тому подібне, книжки в цілому
або будь-якої її частини заборонено*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
лист №1/11-3183 від 06.03.2015 р.*

Рецензенти:

Пилипенко Ю.В. – доктор сільськогосподарських наук, професор Херсонського державного аграрного університету;

Фещенко В.П. – доктор технічних наук, доцент Житомирського національного агроекологічного університету;

Прищепя А.М. – кандидат сільськогосподарських наук, професор Національного університету водного господарства та природокористування

Клименко М.О., Герасимчук З.В., Клименко О.М. та ін.

К49 Розвитологія: підручник. / М.О. Клименко, З.В. Герасимчук, О.М. Клименко, Л.В. Клименко. – Стереотип. вид. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. – 280 с.

ISBN 978-966-289-073-0

У підручнику викладено матеріали, які стосуються ідеї сталого розвитку суспільства та розуміння суті самого феномену розвитку соціо-економіко-екологічних систем.

Значне місце у підручнику відводиться особливостям, етапам розробки стратегій сталого розвитку, системі показників, методам і моделям прогнозування сталого розвитку та обґрунтування пріоритетів екологічно безпечного розвитку регіону.

Підручник може бути використаний студентами, аспірантам, які поглиблено вивчають проблеми, пов'язані зі сталим розвитком соціо-економіко-екологічних систем на локальних і регіональних рівнях.

ББК 65.013

ISBN 978-966-289-073-0

© Клименко М.О., Герасимчук З.В.,
Клименко О.М., Клименко Л.В., 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ РОЗВИТОЛОГІЇ	7
1.1. Матеріальні і духовні потреби людини	8
1.2. Основні світові процеси і тенденції	16
1.3. Особливості росту популяцій	21
1.4. Передбачення сценаріїв розвитку людства	35
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОЛОГІЯ ЯК ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНА ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ	42
2.1. Сутність, об'єкт, предмет та методи розвитку	42
2.2. Завдання розвитку	46
2.3. Основи розвитку систем	47
2.4. Аналіз розвитку соціо-економіко-екологічних систем	53
2.5. Принципи розвитку соціо-економіко-екологічних систем	63
РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛА РОЗВИТКУ СИСТЕМ	66
3.1. Передумови розвитку	67
3.2. Взаємодія механізмів розвитку	68
3.3. Еволюція систем	71
3.4. Трансформація стану системи	74
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	77
4.1. Об'єкти розробки стратегій сталого розвитку	78
4.2. Категорія «сталий розвиток»	80
4.3. Категорія «стратегія сталого розвитку»	81
4.4. Особливості розробки стратегії сталого розвитку	84
РОЗДІЛ 5. ОЦІНКА ТА АНАЛІЗ ЗОВНІШНЬОГО І ВНУТРІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ	96
5.1. Аналіз зовнішнього середовища	96
5.2. Аналіз внутрішнього середовища	97
РОЗДІЛ 6. ЕТАПИ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ	101

6.1. Вимоги Декларації щодо навколишнього середовища.....	101
6.2. Обґрунтування стратегічного бачення принципів, напрямків та завдань сталого розвитку регіону.....	103
РОЗДІЛ 7. СИСТЕМИ ПОКАЗНИКІВ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ.....	109
7.1. Принципи розробки соціально-економічних основ сталого розвитку.....	109
7.2. Альтернативні системи сталого розвитку.....	111
7.3. Система збалансованих показників стратегії сталого розвитку регіону.....	115
РОЗДІЛ 8. ОЦІНКА ТА АНАЛІЗ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ.....	119
8.1. Алгоритм дослідження сталого розвитку регіону.....	119
8.2. Розрахунок узагальнених індексів розвитку соціальної, економічної та екологічної підсистем.....	133
РОЗДІЛ 9. ПРОГНОЗУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ.....	150
9.1. Сталий розвиток регіону як об'єкт прогнозування.....	150
9.2. Методи і моделі прогнозування сталого розвитку регіону.....	164
9.3. Зарубіжний досвід стратегічного прогнозування.....	177
РОЗДІЛ 10. ВСТАНОВЛЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ ЕКОЛОГІЧНО БЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ.....	186
10.1. Характеристика пріоритетів екологічно безпечного розвитку.....	187
10.2. Сутність екологічної безпеки регіону.....	189
10.3. Фактори впливу на екологічну безпеку регіону.....	191
РОЗДІЛ 11. АЛЬТЕРНАТИВНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА.....	196
11.1. Характеристика шляхів розвитку людства.....	196
11.2. Полюси росту світового співтовариства.....	197
ГЛОСАРІЙ.....	204
ТЕСТИ З ДИСЦИПЛІНИ «РОЗВИТОЛОГІЯ».....	229
ЛІТЕРАТУРА.....	235
ДОДАТКИ.....	241

ВСТУП

Початок XXI століття розпочався зі світової економічної кризи, виникнення і перебіг якої був у певній мірі прогнозованим фахівцями і експертами. Але це не убезпечило економіку багатьох держав від економіко-фінансових потрясінь та природного процесу, який загрожує безпеці не окремим країнам, але і світовому співтовариству. Насамперед, тому, що сучасний розвиток більшості країн виходить за межі екологічних можливостей довкілля, має місце безконтрольне використання природних ресурсів і забруднення біосфери. У зв'язку з цим людство розпочало пошуки нових підходів і шляхів вирішення проблем безпечного екорозвитку та пошуку колективних дій і загальнопланетарної стратегії розвитку.

Одним із важливих кроків до переосмислення попереднього періоду розвитку країн та обґрунтування майбутньої загальнопланетарної стратегії безпечного розвитку соціо-економіко-екологічних систем було скликання Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (1992 р.), на якій було задекларовано принцип Sustainable development.

З часом стало зрозумілим, що наміри, проголошені у «Порядку денному на XXI століття», складно втілити у життя передусім із-за браку коштів та сприйняття цієї ідеї, що людство вже має у своєму доробку рецепт подолання кризи в економічній, соціальній і екологічній підсистемі та йому відомі шляхи переходу до сталого розвитку.

Насправді стан справ з просуванням ідеї сталого розвитку є досить проблемним. Саме тому, що він є довготривалим процесом, на що вказувала Гру Харлем Брунтланд, та невідповідність суспільств до розробки національних концепцій сталого розвитку.

Посприяття просуванню ідеї сталого розвитку суспільств можливо за умов переорієнтації дискусій стосовно того, який розвиток ми маємо, або плануємо на перспективу, та розуміння суті самого феномену розвитку соціо-економіко-екологічних

систем. Який розвиток ми можемо мати на короткотерміновий або довгостроковий період? Піддається цей розвиток оцінці та прогнозуванню? Якщо так, то з використанням якої методології, методів, методик та засобів цього можна досягти і в які терміни? Стає зрозумілим, що отримати відповіді на ці запитання можливо лише за умов вивчення нової дисципліни розвитології – основне призначення якої ми вбачаємо у з'ясуванні власне феномену розвитку.

Особливо важливим є використання досвіду розвитку власне соціо-економіко-екологічних систем та забезпечення їхньої трансформації зі стану розбалансованого до сталого функціонування.

Заслугують на увагу проблеми, пов'язані з використанням пріоритетів екологічно безпечного розвитку регіонів. При цьому вищий рейтинг слід надавати глобальним пріоритетам, які передбачають вирішення таких проблем сьогодення, як забруднення атмосфери, потепління клімату, опустелювання, забруднення вод, деградація ґрунтового покриву, втрата біорізноманіття та ін. – пріоритети можуть визначатися на національних та локальних рівнях: як реакція на аварії, катастрофи, стихійні лиха тощо.

Підручник підготовлений до видання відповідно до програми навчальної дисципліни «Розвитологія» для підготовки магістрів спеціальностей «Екологія та охорона навколишнього середовища» і «Прикладна екологія та збалансоване природокористування».

Автори висловлюють сподівання, що навчальний посібник сприятиме реалізації основних завдань вищої освіти, а саме формуванню компетенцій з проблем розробки концепцій, стратегій сталого розвитку регіонів.

Навчальний посібник підготовлений з використанням матеріалів окремих розділів посібників Л. Мельника (2007), В. Данілова-Данільяна (2000), В. Боголбова, В. Применко, Л. Піскунової (2008), монографій І. Александрова (2010), З. Герасимчук (2010).

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ РОЗВИТОЛОГІЇ

- 1.1. Матеріальні і духовні проблеми людини*
- 1.2. Основні світові процеси і тенденції*
- 1.3. Особливості росту популяції*
- 1.4. Передбачення сценаріїв розвитку людства*

Потреби сучасної людини включають шість основних груп: фізіологічні; етнічні; економічні; трудові; соціальні; психологічні. Для їх задоволення необхідно поєднати як матеріальні (знаряддя праці, будівлі тощо), так і інформаційні (взаємовідносини, законодавство) аспекти. При цьому психологічні потреби (сукупність умов) забезпечують душевний комфорт, можливість контактів з іншими особами, наявність місць відпочинку, потребу в дружбі і коханні та створюють передумови мати й виховувати потомство.

Етнічні потреби охоплюють необхідність належності людини до певного етносу, забезпечують потребу у праці як засобу задоволення матеріальних, духовних і психічних потреб.

Економічні потреби охоплюють насамперед забезпечення можливості як самопраці і її зміни, так і відповідної винагороди за результати праці (людина забезпечує собі бажаний рівень життя). В Україні, на жаль, більшість населення не в змозі задовольнити належним чином цю групу потреб.

Соціальні потреби включають права і громадські свободи (слова, совісті, пересування, місця проживання). Проте для більшості населення України ускладнився доступ до культурних здобутків, місць відпочинку, знизився рівень особистої безпеки.

1.1. Матеріальні і духовні потреби людини

Поряд з цим всі потреби людини поділяють на дві частини: матеріальні і духовні. Матеріальні стандарти (заходи) зорієнтовані на споживання і формують суспільство споживання, яке нав'язує людям задоволення вторинних і малоістотних потреб (модного одягу, автомобілів, прикрас тощо).

У перспективі поширення цієї практики прискорить вичерпання ресурсів. Причому не лише власних, але і ресурсів малорозвинутих країн. У зв'язку з цим «світові стандарти споживання», які поширюють засоби інформації США, Євросоюзу, слід сприймати критично. В ідеальному випадку людина повинна на достатньому рівні, збалансовано і повно, задовольняти всі основні потреби. Слід наголосити, що особливо несприятливі умови для задоволення потреб людини виникають під час війн, революцій, глобальних природних катастроф тощо.

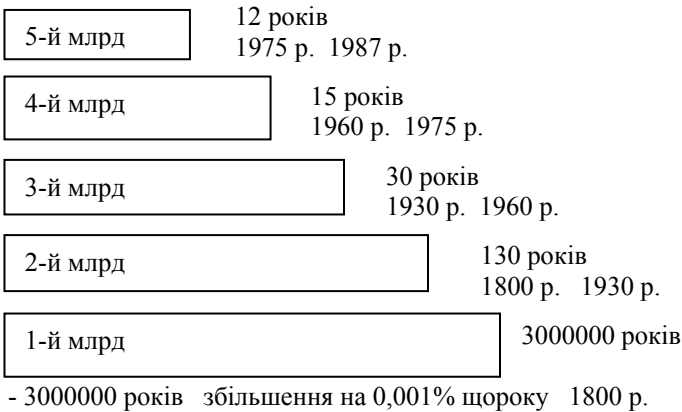
Зростання чисельності населення до 1 млрд людей відбувалося впродовж часу «від Адама і Єви» до приблизно 1880 р. Наступний мільярд додався всього лише за наступних 130 років. П'ятий мільярд з'явився мало не за десять років, впродовж 1975-1987 рр. (рис. 1.1).

Серед причин «демографічного вибуху» фахівці називають пріоритети народження якомога більше дітей у сім'ях, які проживали у сільській місцевості для «продукування» робочої сили. Превага надавалася народженню синів. Доньок кочівники до появи мусульманства нерідко знищували. Подібна практика мала місце наприкінці ХХ століття у Китаї (закон про народження у сім'ї однієї дитини). Ситуація у Китаї була виправлена у наш час тотальним контролем за пологами.

На сьогодні найвищі показники щорічного збільшення чисельності населення забезпечують найбідніші країни світу. Одночасно зменшується кількість країн зі щорічним приростом понад 3%. Спостерігаються перші ознаки сповільнення темпу «демографічного вибуху». Проте побоювання стосовно того, що надмірне збільшення людності до того стану, коли наявних природних ресурсів буде недостатньо, щоб забезпечити потреби

населення, залишається актуальним, оскільки на Землі зростає кількість бідних і голодних людей. За підрахунками фахівців кількість постійно голодних людей на Землі коливається в межах від 460 млн у 1970 році до 650 млн у 2000 році.

Рис. 1.1. Демографічний вибух – експоненціальне розмноження землян (К.В. Корсак, О.В. Плахотнік, 2004 р.)

Дискусії стосовно того, чи варто скорочувати народжуваність за рахунок економічних чинників, чи може це питання вирішитися саме по собі, якщо біосфера має засоби і механізми для регулювання чисельності популяції людей (у природі такі механізми існують), серед фахівців продовжуються.

На думку Мальтуса, обмеженість ресурсів Землі рано чи пізно припинить збільшення чисельності людей через голод, війни, боротьбу всіх проти всіх. Можна допустити, що вплив чисельності людей, яка швидко збільшується на біосферу, викличе її відповідь і спонукає популяцію людей перейти до рівноважних відносин з нею. Поява вірусу (СНіДу) стала підтвердженням того, що це захворювання є ефективним засобом скорочення чисельності людей.

Заслужують на увагу застереження ООН стосовного того, що на сьогодні у 9 країнах має місце катастрофічне зменшення

населення. Серед цих країн згадуються Україна та Російська Федерація. У чому полягає причина цих негативних тенденцій? Невже збуваються пророцтва Мальтуса? А можливо, біосфера вмикнула свої механізми регулювання чисельності популяції людей (у популяціях тварин такі механізми працюють). Щоб дати відповіді на ці запитання, звернемося до аналізу динаміки чисельності населення в Україні.

В Україні останнім часом спостерігається безпрецедентне для мирного часу скорочення тривалості життя, яке з 1987 по 1993 рік становило 3 роки для чоловіків і майже 2 – для жінок. Середня очікувана тривалість життя (СОТЖ) населення України 2001 р. була 67,4 роки, що на 2,3 р. менше, ніж в 1991 р.

Регіональний аналіз цього показника свідчить про подальше його скорочення з 1991 по 2001 рік в усіх регіонах України. Найвищий рівень середньої очікуваної тривалості життя в 2001 р. був у Західному регіоні – 69 років. Тут спостерігається найменше зниження СОТЖ впродовж 1991–2001 рр. – 1,6 року. В Центральному регіоні СОТЖ в 2001 р. становила 68,3 року, Північно-Східному – 67,1 року, Південному – 66,4 року. Найнижчий рівень СОТЖ в 2001 р. зафіксовано в Південно-Східному регіоні – 66,2 року. У цьому регіоні та по Україні загалом Луганська область має найнижчу СОТЖ — 65,2 року, а найвища СОТЖ в 2001 р. була у Львівській області – 70 років.

За висновками Інституту демографії та соціальних досліджень України, проведених у 2010 році, наша держава посідає передостаннє місце (останнє – Росія) серед країн Центрально-Східної Європи і СНД за тривалістю життя. За найновішими розрахунками, середня тривалість життя жінок становить 74,9 років, а чоловіків – лише 63,8. Від середньоевропейських показників ми відстаємо набагато – жінки на 7, а чоловіки аж на 13 років. Встановлено, що у Франції середня тривалість життя становить 81 рік, Польщі – 80,6 року, Азербайджані – 80,1, Казахстані – 80,5 років, а Україна, Росія і Молдова мають найнижчі показники в Європі – вони